

Николина Миљевић, виши архивист

Архив Југославије

Београд, Република Србија

nikolina.m@arhivyu.rs

Оригиналан научни рад

Примљено: 18. септембар 2023.

Одобрено: 12. новембар 2023.

УДК791.622(497.1)

Кратак преглед југословенске кинематографије из грађе Архива Југославије

*АПСТРАКТУМ: Југословенска кинематографија заслужује то-
мове књига. Тешко је, али и занимљиво писати о њој. Зато ћемо
у чланку да пишемо о грађи која се налази у Архиву Југославије.
Грађа о филмовима се налази у фондовима Министарства трго-
вине и индустрије Краљевине Југославије (фонд 65), Министар-
ства просвете Краљевине Југославије (фонд 66) и Савезном се-
кретаријату за образовање и културу 1954–1967 (фонд 318).*

*КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југословенски просветни филм, Цензурна ко-
мисија, биоскопи, Филмска централа, Удружење глумца, Кино-
тека, Савез југословенских филмофила.*

Само пола године након светске премијере у Паризу филма *Радници напуштају фабрику Лимијер*, у Београду је, 25. маја 1896, боравио Андре Кар (André Carre), фотограф из Лиона и заступник предузећа *Браћа Лимијер* (Lumière), и приказао у кафани *Златни крст* на Теразијама прве Лимијерове филмове. Ову пројекцију филмова посетио је и краљ Александар Обреновић са мајком, краљицом Наталијом. Следеће године долази по други пут А. Кар и приказује петнаест филмова у гостиони *Хајдук Вељко*. За време свог боравка А. Кар је снимио неколико филмова: *Полазак Његовог Величанства Краља из двора у Саборну цркву*, *Иzlазак радница из монопола дувана*, *Трамвајска станица на Теразијама*, *Повратак Краљев из Софије на железничкој станици*, *Калемегданска шетња*. А. Кар је направио кратак излет у Шабац, где је приказао своје филмове.¹ О овим догађајима писале су све београдске новине, народ је био одушевљен филмовима. Филм *Крунисање Краља Петра*

1 Петар Волк, „20. век српског филма”, Институт за филм и Југословенска кинотека, Београд, 2001, стр. 253.

И Карађорђевића снимали су 1904. године Арнолд Мјур Вилсон (Arnold Muir Wilson), адвокат, фото-аматер и почасни конзул Краљевине Србије у Шефилду, и фотограф Френк Сторм Мотершо (Frank Storm Mottershaw). Снимали су у Србији, Црној Гори и Далмацији. Овај филм је увршћен у светску филмску баштину.² Приказивање филмова организовано је, осим у кафани *Хајдук Вељко*, и у хотелима *Париз*, *Таково*, *Касина* и *Славија*. У сали свога хотела *Париз* Светозар Боторић је основао стални биоскоп. Он је успоставио сарадњу са представништвом предузећа *Браћа Пате* у Будимпешти и наручивао филмове по Патеовом каталогу. Важан догађај збио се у априлу и мају 1908, када је дошао *Гранд електро биоскоп* власника Ј. Вахмајера (J. Wachmauer). На јесен исте године Патеови сниматељи су снимали на Бањичком логору за време маневара српске војске. Филм назван *Српска војска*, у дужини од 210 метара, уступљен је Светозару Боторићу за приказивање у његовом биоскопу, који је постао први стални биоскоп у Београду. Ипак најзначајнији подухват С. Боторића био је снимање филма о великом војду Карађорђу 1911. Илија Станојевић је писао сценарио на основу песме Филипа Вишњића „Почетак буне на дахије” и драме Милоша Цветића. Сцене су највише снимане на Бањици, збор у Орашцу, а бој на Мишару. Премијера филма *Живот и дело бесмртног војска Карађорђа* била је 23. октобра 1911. Филм је имао велики успех, тако да су С. Боторић, И. Станојевић и Луј де Бери наставили снимања. Исте године настају филмови *Улрих Цељски* и *Владислав Хуњади*, а 1912. снимљен је филм *Јадна мајка*. Први светски рат је прекинуо активности домаћих пионира филма, али у избеглиштву на Крфу 1916. основана је **Филмска секција српске војске**, у оквиру које је своју делатност отпочео Михаило Михаиловић (Мика Африка). Ова филмска секција пратила је завршне борбе за ослобођење земље, од пробоја Солунског фронта до уласка јединица српске војске у Београд. Крајем 1918. Филмска секција се стационира у згради Сеизмолошког завода на Ташмајдану и радила у саставу Топографског одељења српске војске, које је априла 1920. преименовано у Војно-географски институт југословенске војске. Са Ташмајдана је Филмска радионица премештена на Калемегдан, где се налазила до Априлског рата 1941.³

Доношење **Закона о уређењу промета филмова** 5. децембра 1931. било је најважнији тренутак у организацији кинематографије у Краљевини Југославији. Требало је регулисати два основна подручја: а) послове везане за увоз филмова из иностранства и б) послове везане за производњу и приказивање домаћих филмова по биоскопима. То је требало да се регулише одређивањем обавезног процента домаћих филмова (квоте) коју сваки био-

2 П. Волк, н. д., стр. 256; Дејан Косановић, „Кинематографија и филм у Краљевини СХС / Краљевини Југославији 1918–1941”, Филмски центар Србије, Београд, 2011, стр.17.

3 П. Волк, н. д., стр. 257, 261–262; Д. Косановић, н.д., стр. 17, 83–84.

скоп треба да прикаже у односу на стране филмове. За све те послове одређе-на је надлежност Министарства трговине и индустрије у сарадњи са Министарством унутрашњих послова, ради чега је предвиђено оснивање Државне филмске централе као самосталне установе при Министарству трговине.⁴

Правилник о цензури филмова, који је имао тридесет четири члана, донесен је 22. фебруара 1932. Филмови су се смели јавно приказивати само онда кад **Цензурна комисија** изда одобрење у виду цензурне карте и књижице. То је важило и за рекламе, плакате и фотографије који иду уз филм. Коначне одлуке по жалбама на решења Цензурне комисије доносила је Виша цензурна комисија за преглед филмова у Београду. По члану 17 Правилника о цензури филмова, Виша цензурна комисија имала је шест чланова: по два представника Министарства просвете и Министарства унутрашњих послова и по једног представника Министарства војске и морнарице и Министарства социјалне политике и народног здравља. Чланови су се бирали на три године, а председник је био најстарији чиновник по рангу. Цензурне књижице оних филмова чије приказивање није одобрено нису се враћале подносиоцу филма, већ се једна задржавала у архиви Комисије, а друга се достављала Вишој цензорној комисији са наведеним разлозима због којих је филм забрањен. Комисија за цензуру кинематографских филмова водила је регистар и статистику нецензурисаних филмова. Ако би неко приказао нецензурисани филм, био би кажњен новчано до 1.500 динара или затвором до 30 дана.⁵

Већ у марту исте године Министарство просвете доноси *Измене и допуне у Правилнику о цензури филмова*, објављене у *Службеним новинама Краљевине Југославије*, бр. 76, 1932. Постојале су цензорне комисије у Загребу и Љубљани, али је касније комисија у Љубљани укинута. Решењем министра унутрашњих дела од 5. маја 1925. образоване су две нове комисије, при Управи Града Београда и при Министарству унутрашњих дела. Истим решењем регулисане су и функције ових комисија, чије је „главно старање да спрече све оно што би, приказивањем филмова, могло да рђаво утиче на јавни ред и безбедност, да вређа верска осећања, да квари уметнички укус, добре нарави и јавни морал, да наноси штете угледу нашег народа и државе и њеним односима према другим државама, нарочито пријатељским и савезничким, и да обрете пажњу на текст натписа”. Комисија при Управи Града Београда имала је пет чланова: чиновника Управе, чиновника Уметничког одељења, педагога, чиновника Министарства народног здравља и представницу Народних женских савеза.⁶

4 *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 285, 5. децембар 1931; Уредба о саставу и раду Државне филмске централе, 11. јул 1933; Д. Косановић, н. д, стр. 28, 183–191.

5 АЈ, 66-383-622, Правилник о цензури филмова.

6 АЈ, 66-383-622.

Одредбом 43 Финансијског закона за 1937/38. годину министар унутрашњих послова прописао је нову **Уредбу о цензури /прегледу/ филмова**, пошто се показало да је рад дотадашњих комисија за цензуру кинематографских филмова имао доста недостатака. Дотадашња поткомисија у Загребу претворена је у Првостепену комисију за преглед филмова, јер је претежна већина увозних филмских завода имала седиште фирме у Загребу. Велики број чланова првостепених комисија за преглед филмова у Београду и Загребу сведен је на пет чланова, пошто су се дотадашње комисије показале као гломазне.⁷

Законом о уређењу промета филмова од 5. децембра 1931. образована је **Државна филмска централа** у Београду, у улици Милоша Великог 16. Почела је рад 21. децембра 1931. у просторијама Централног пресбиороа при Председништву Министарског савета. Почетком јануара 1932. образован је Одбор Државне филмске централе, чији је председник био Милан Марјановић, шеф Централног пресбиороа, а у који су као чланови ушли: у име Министарства социјалне политике и народног здравља др Чеда Михајловић, министар у пензији; у име Министарства унутрашњих послова Добрица Матковић, помоћник министра унутрашњих послова; у име Министарства просвете Драгослав Ђорђевић, помоћник министра просвете; у име Министарства трговине и индустрије др Иван Чок, адвокат; у име Удружења сопственика кинематографије у Краљевини Југославији др Александар Аранички, председник Савеза кинематографа; у име Савеза произвођача филмова у Краљевини Југославији Душан Грубић, председник Савеза произвођача филмова. Канцеларија Централне спроводила је све одлуке и решења Одбора сходно одредбама Закона и Уредбе о промету филмова, као и Правилника о цензури филмова: вршила је надзор над целокупним прометом филмова домаће и стране производње, надзор над приказивањем културних филмова по кинематографима у целој земљи, водила контролу над радом филмских завода (увозника) и домаћих произвођача филмова, водила рачуна о обавезама увозника ради тачног испуњавања контингента, вршила регистровање свих филмова намењених промету, одређивала надлежност цензурних комисија и давала филмове на цензурирање, давала своја мишљења Министарству трговине и индустрије за стварање нових радњи које траже дозволе за увоз филмова из иностранства или производњу филмова у земљи, посредовала код власти ради олакшица за снимање страних експедиција у нашој земљи у циљу корисне пропаганде.

У току 1932. године регистровано је код Државне филмске централе 739 филмова стране и домаће производње. Забрањено је 14 филмова стране продукције, девет немачких и пет америчких филмова. За младе испод

7 Исто.

шеснаест година забрањена су четири филма. У току године одобрена су за приказивање 722 филма дужине 601.878 метара. Увезено је 440 страних филмова (сви звучни), највише из Немачке (199) и из САД (227), и то од главних америчких филмских предузећа која су у Краљевини Југославији имала своје филијале, *Фокса* (Fox), *Парамаунта* (Paramount Film) и *Метро-Голдвин-Мајера* (Metro-Goldwyn-Mayer)⁸ Према евиденцији Државне филмске централе у Краљевини Југославији снимљено је 27 страних филмских експедиција. Филмски оператер из Холивуда Фред Гренвил (Fred Granville) снимио је 1932. велики филм о културном животу у Југославији. Туре Маркус из Шведске снимио је такође филм о култури у Југославији. УФА (UFA) из Берлина је послала 1933. године експедицију са др Улрихом Шулцом (Ulrich Schultz) да сними шест документарних звучних филмова. Америчко предузеће *Парамаунт* снимало је лепоте Бледа. Филмски репортери скоро свих већих светских произвођача журнала (и амерички *Фокс*) снимили су дочек краља Александра I Карађорђевића у Марсељу 9. октобра 1934. Тако је снимљен атентат на краља и све што се после тога догађало. Ово велико богатство документарног филмског материјала о Краљевини Југославији налази се по разним архивима у свету.⁹

Југословенски просветни филм основан је крајем 1930. у Београду као задруга, са циљем да ради на организовању филмске продукције у сврху националне пропаганде и народног просвећивања, да решава питање пропаганде путем филма у школама, просветним друштвима и по селима и решава проблем језика у звучним филмовима. Током 1931. снимљено је преко тридесет хиљада метара филмова о најлепшим крајевима наше земље ради приказивања поучних и национално-пропагандних филмова за омладину у школама. Сва снимања су урађена споразумно са Централним пресбиroom Председништва Министарског савета, у циљу пропаганде и национално-културног васпитања ширих народних слојева. То су филмови *Свесоколски слет у Београду*, *Боравак Њ. Вел. Краља у Загребу*, *Крштење брода „Краљица Марија” у Сплиту*, *Живот наших Краљевића на Бледу*, *Наши Принчеви на Јадрану*, *Откривање Споменика захвалности Француској*, *Откривање споменика Гргуру Нинском у Сплиту*, *Златни Праг*, *Зимски спорт у Словенији*.

Наш први тонски филм, *Њег. Вел. Краљ са породицом на Бледу и лов Њег. Вел. Краља у Камничким Алтима*, снимљен је 1932. године. Следе филмови: *Лепа наша отаџбина*, са најлепшим пејзажима из свих крајева земље, затим филм *Кроз земљу наших царева и крајева*, снимљен у Старој Србији, и династички филм *За Краља и дом*.

8 АЈ, 66-383-622, Годишњи извештај Државне филмске централе о раду Централне и промету филмова у току 1932. године, бр. 316 од 21. фебруара 1933.

9 Д. Косановић, н. д., стр.164-165.

Одлуком Министарства просвете ови филмови су се приказивали у свим основним и средњим школама у земљи. Министарство просвете је поверило Југословенском просветном филму набавку апарата за филмску пројекцију у школама и просветним институцијама, кредитом у Поштанској штедионици од три милиона динара.¹⁰ Одлучено је да Југословенски просвети филм буде ослобођен од царина и такси на увоз свих потребних апарата и материјала за уређај студија и лабораторија за тонско снимање и синхронизацију. У земљи је тада било 154 нема и 184 тонска кинопозоришта, са око десет милиона посетилаца годишње. Донет је Правилник о снабдевању школа пројекционим апаратима и просветно-научним филмовима.¹¹

Просветно-научни, културно-васпитни и уметнички филмови које је као такве изабрало Министарство просвете, као и журнале за националну и просветну пропаганду и за пропаганду привреде и туризма и народног здравља, снимљени по поручбини ма којег министарства или Централог пресби-роа, нису се морали цензурисати ако би сопственик за њих поднео уверење да су снимљени по поручбини.¹²

Списак филмова Југословенског просветног филма, Београд, Милоша Великог 6:

Тон филмови:

Бура на Татрама, У Високим Татрама, На југу отаџбине, Орлови Јадрана, У логору, У врлетима Велебита, Са тонфилмском камером око Скопља, Наше шехер Сарајево, Са мрежом по мору, Пролетњи звуци, Симфонија лета, Кад воће сазри, Златибор, Смучарски курс у Словенији, Храм славе у Скопљу.

Неми филмови:

Династички филмови: *Летовање Краљевске породице на Бледу, Летовање Престолонаследника Петра на Бледу, Краљевићи на Бледу, Краљевићи на Јадрану, Краљ и Краљица у Загребу (у два дела), Из живота наше Краљевске породице, Краљ у лову на дивокозе (тонски), Зимске вежбе наших Краљевића на Бледу, Свечаности на нашем Приморју (Нови Винодол), Ривија трупа на Бањици, Слава пешад. Пука Краљеве Гарде у Топчидеру, Свесловенски бал Кола Српских сестара у Београду, Брод „Краљица Марија”, наша*

10 АЈ, 66-383-623 Производња, приказивање и промет филмова.

11 АЈ, 66-383-623, Правилник о снабдевању школа са пројекционим апаратима и просветно-научним филмовима.

12 АЈ, 66-383-622.

највећа лађа на Јадрану, Градња и криштење разарача „Дубровник”, Откривање споменика захвалности Француској.

Национални филмови: *Грачаница, славље на Косову пољу, Св. Наум на Охридском језеру (тонски), Свадба у Галичнику, Освећење Самодреже цркве на Косову пољу, Посета Хрватских сељака Београду, Хрватски сељаци у Тополи, Зима у Словенији, „Далмација”, наша ратна лађа, Сабор скаута у Земуну, Прослава 100 година ослобођења Тимочке Крајине, Прослава Св. Влаха у Дубровнику.*

Поучни филмови и филмови лепота Југославије: *Охрид, средњовековни југословенски Рим, Дубровник, бисер Јадрана, Сушак, На Тимоку, Шумадија, колевка наше народне слободе, На Морави, Корчула, лепота нашег Јадрана, Чаробно острво Раб, У старом Призрену, У држави Деспота Оливера (Јужна Србија), Косово Поље, Постојбина Краљевића Марка, Слапови Крке (водопади, кањони), Краљевина Хајдук Вељка Петровића, У царском Скопљу, Скопска Црна Гора.*

Укупно је снимљено 147 филмова, тј. око шездесет хиљада метара филма у око триста копија.¹³

Југословенски просветни филм снимио је велики комеморативни филм из живота и рада блаженопочившег краља Александра I Ујединитеља, који се под насловом *Легенда Опленца* приказивао на дан годишњице смрти краља у главним градовима пријатељских држава и у нашој земљи.

Љубитељи филмова основали су 1928. године у Београду **Савез југословенских филмофила**, са циљем да се код народа развије свест и воља у заједничком раду на стварању наших филмских дела, да се филмској уметности осигура достојно признање. Ради успешног спровођења својих циљева Савез је основао месне клубове филмофила и месна повереништва филмофила. Највише управно тело Савеза био је Конгрес, који се састајао једном годишње, на Петровдан. Покренут је и часопис *Филмска звезда*, који је излазио сваке недеље. Чланови су били угледне личност, лекари, сликари, нпр. директор *Политике* Владислав Рибникар, књижевник Момчило Настасијевић.¹⁴ Међу члановима Клуба филмофила био је и млади фармацеут Коста Новаковић. Он је један од оснивача београдског Удружења за научну и уметничку фотографију *Светлост*, 1925. Исте године оснива и своје предузеће *Новаковић филм*. Имао је добро опремљену лабораторију за техничку обраду филмова, као и одличну тонску камеру. К. Новаковић снима и документарне

13 АЈ, 66-383-623, Списак филмова „Југословенског просветног филма”, Београд, Милоша Великог 6.

14 АЈ, 66-383-623, Правила Савеза југословенских филмофила, 18. март 1928; АЈ, 65-1014-1915; АЈ, 66-631-1040, Правила београдског клуба филмофила.

филмове, од којих су познати: *Свечана посета Њ. В. краља и краљице Црној Гори и Далмацији, Престолонаследник Петар на Врбици у Београду, Краљ Александар I полаже камен темељац Студентском дому и Велики спортски филм*. Пратио је суђење Пуниши Рачићу, и од тога начинио документарни филм, затим свечану сахрану генерала Врангела и још неколико погребних церемонија истакнутих личности.¹⁵

Друштво *Дева филм* (Dewa-film) из Берлина снимило је у Далмацији и Црној Гори 1928. године дугометражни играни филм *Закон црних брда* (*Das Gesetz der scharzen Berge*). У раду на овом филму учествовао је и Мирко Драговић, који је први од Црногораца стекао звање филмског редитеља после школовања у Берлину. Филм је био успешан и у Немачкој и у Југославији.¹⁶ *Фантом Дурмитора* (*Das Lied der schwarzen Berge*) такође је био веома успешан филм у иностранству. Снимила га је УФА из Берлина у сарадњи са нашим властима 1933. Главна глумица била је Ита Рина.¹⁷

Браниоци Београда који су преживели 1914–1915. годину, организовани у **Удружење бранилаца Београда**, ставили су себи у дужност да раде на националом васпитању најширих народних слојева, а нарочито омладине. Створили су своју књижевно-историографску филмску секцију за националну пропаганду која је обилазила места уједињене Југославије и приказивала филмове. Приход од тих приказивања и предавања био је намењен збрињавању деце и породица палих бранилаца Београда. Удружење резервних официра и ратника израдило је у својој режији филмове националне садржине: *Освећење заставе Удружења и свечаности конгреса у Загребу 1926; Предаја почасне сабље др Рајсу 1928; Погреб почившег др Рајса 1929. у Београду; Сахрана и пренос посмртних остатака поубијаних свештеника у Сурдулици; Освећење споменика и костурнице на Церу 1928; Сахрана војводе Степе у Чачку; Освећење споменика др Рајса у Београду 1931; Наши ратници у посети Француској 1931.*¹⁸

Артистички филм из Београда снимио је 1933. у режији Станислава Кракова филм *За част отаџбине*, велику епопеју наших борби за ослобођење и уједињење у седам чинова. Велики национално-историјски и поучно-пропагандни филм имао је циљ да се приказује ученицима у читавој земљи.¹⁹

Стране филмове дистрибуирали су у Југославији увозни филмски заводи (овлашћена предузећа). Највише их је био у Загребу, око две трећине,

15 П. Волк, н. Д, стр. 276–277, 281, 298.

16 АЈ, 65-1014-1915; Д. Косановић, н. Д., 37–38, 120.

17 Д. Косановић, н. д, стр.151–152.

18 АЈ, 66-383-623, Производња, приказивање и промет филмова.

19 АЈ, 66-383-623, исто.

а остали у Београду и другим градовима. Најстарије југословенско предузеће за увоз филмова било је *Босна филм*, основано у Загребу неколико година пре Првог светског рата. Власници ових увозних предузећа основали су 1925. Савез филмских предузећа. У Загребу је основано више филмских предузећа: *Авала филм*, *Југославија*, *Аурора филм*. *Ворнер брос* (Warner Bros) имао је своје представништво у Загребу, као и друга углавном америчка и немачка филмска предузећа.²⁰ Немачки продуценти, посебно из УФА концерна, показивали су стално интересовање за филмско тржиште у Југославији, посебно у Србији. Приликом увођења звучног филма у биоскопе бринули су се да њихови филмови буду редовно заступљени на репертоару. Када је у Паризу закључен споразум између америчке филмске индустрије и немачких произвођача тон опреме, направљена је подела светског филмског тржишта. Монопол су стекле немачке фирме. Југословенско тржиште припало је *Тобису* (Tobis), који је фаворизовао загребачки *Светлотон*. У Београду је успостављена посебна експозитура која је вршила интензивну пропаганду како би југословенској јавности наметнула интересовање за немачке филмове. Са Филмском централом склопљен је посебан аранжман о снимању нових серија пропагандо-туристичких филмова. Крајња амбиција је била да се потисну амерички филмови и добију значајније позиције у биоскопској мрежи.²¹

Правила Удружења глумаца (укупно 50 чланова) усвојена су 1919. Правила су имала циљ да штите интересе чланова Удружења, да им помогну за усавршавање, да се оснује Фонд за помагање болесних чланова и њихових породица, као и за издржавање сирочади глумаца. Затим да помогну у регулисању односа између појединих позоришних трупа, да у јавности и пред властима буду заштитник свих глумачких права. Јавни спорови чланова Удружења решавали су се мирним путем на „Суду части Удружења глумаца”. Удружење је имало свој стручни лист.²² На Седмој скупштини Удружења глумаца, 12. августа 1925, донета је Резолуција: да Народна скупштина донесе нови закон о позориштима који има решити многа глумачка и позоришна питања уметничке и материјалне природе. У следеће две године донете су резолуције које су се бавиле углавном тешким материјалним стањем глумаца. На Деветој годишњој скупштини Удружења глумаца, 5–6. јула 1927, одлучено је да се што пре оснује Глумачки пензиони фонд при Управи фондова, који би осигурао у старости све неосигуране глумце у држави. На Десетој годишњој Скупштини Удружења, 5–6. јула 1928, дошло се до закључка да је последњих неколико година позориште у кризи. Један од узрока су уштеде у позоришном буџету и позоришна политика, затим биоскопи који су приступачнији широ-

20 Исто.

21 П. Волк, н. д, стр. 297.

22 АЈ, 66-618-1026, Правила Удружења глумаца СХС.

ким масама. Резолуцијом се моле Влада и министар просвете да донесу закон о позориштима који ће регулисати све односе између позоришних управа и осталог особља, у корист правилног развитка позоришне уметности. На Дванаестој редовној седници Централне управе Удружења глумца, одржаној у новембру 1921. у Београду, донет је Правилник Фонда за подизање Глумачког дома за изнемогле и оболеле глумце и глумачку сирочад.²³

При Министарству народног здравља установљен је Фонд за подизање домаће индустрије поучних и научних филмова у земљи и на страни. Задатак је био да се продукцијом домаћих филмова врши национална и културна пропаганда у земљи и иностранству.²⁴

Филм је остварио извештан успех, две деценије је повезивао људе, али ипак није успео да се афирмише као заједничка југословенска филмска култура. Зато у тренутку распада државе није било тешко да одређене затворене целине све оно што је било заједничко током двадесетих и тридесетих година гурну у страну, као нешто маргинално у сопственој култури. Између демонстрација 27. марта 1941. и капитулације Краљевине Југославије сви који су имали камере снимали су све што су стигли, хтели су да забележе страдање народа. Ти снимци се нису допали окупационим властима, које су заплениле камере и снимљени материјал. Филмска снимања су забрањена. Желели су да ставе народу до знања да је овај рат кажњавање Србије за противљење фашистичком покрету. Изузетак је био Стеван Мишковић, који је радио за представништво УФА. Заинтересовао је инспекторе из Министарства просвете да добије дозволу да отвори свој мали филмски атеље. Његове репортаже су биле одмереније и радо гледане у биоскопима. Неколико дана после ослобођења Београда, 25. октобра 1944, Пропагандно одељење Врховног штаба Народноослободилачке војске донело је одлуку о формирању **Филмске секције Југославије**. Државно филмско предузеће основано је 20. новембра 1944, а почетком јануара следеће године одређене су његове надлежности. Филмску секцију су водили Радош Новаковић, Никола Поповић, Ђорђе Васиљевић, Стеван Мишковић, Вук Карановић и други.²⁵

Од свих уметности, комунистима је политички најкориснији био филм, на другом месту је било позориште, а на трећем књижевност. Лењин је фебруара 1922. рекао да је „од свих уметности за нас најважнији филм”. Први совјетски филм чија тема су били догађаји у Југославији био је кратки игра ни филм режисера Леонида Лукова *Ноћ над Београдом* (снимљен 1941/42. у Ташкенту). Главна звезда била је глумица Татјана Окуњевска, која се просла-

23 АЈ, 66-618-1026.

24 АЈ, 66-631-1040.

25 П. Волк, н.д, стр. 88–93.

вила песмом из филма. Циљ филма био је охрабривање совјетских грађана током кризе на фронту 1941/42, јер је показивао да се још неко у окупираној Европи бори против нациста. Необичан догађај збио се маја 1944. у Дрвару. Стаљин је поклонио Титу кино-пројектор и нови совјетски филм *Зоја* (Лава Арнштама, 1944), о осамнаестогодишњој комсомолки Зоји Космодемјанској, коју су нацисти заробили и после мучења погубили, али она им није одала пут до команданта Стаљина. Данима је народ у Дрвару чекао у редовима да види филм, а многи међу њима први пут су гледали филм у животу и емотивно упијали слике и речи. Када је 25. маја 1944. извршен немачки падобрански десант на Дрвар, са циљем хватања команданта Јосипа Броза, народ се нашао у ситуацији као и јунакиња из филма. Немачка камера је забележила да су заробљени војници и цивили умирали, не рекавши где се налази Врховни штаб. Тито и његови сарадници су запамтили ту практичну лекцију о сугестивној моћи филма и његовом значају за креирање свести најширих слојева становништва. На паради 1. маја 1950. у Београду, на којој је био Тито са руководиоцима, појавило се возило слично тенку или оклопној лађи са стилизованом великом камером и великом петокраком, све у духу Ђиласових смерница партијским организацијама, где се каже да филмом треба баратати „као оружјем”.²⁶ Други Стаљинов поклон је био филм *Бура над Балканом*, касније назван *У планинама Југославије* (режисера Абрама Рома), први совјетско-југословенски филм. Руској екипи је био прикључен велики број позоришних уметника из Југославије (Вјекослав Афрић, Б. Ступица). Филм се почео снимати крајем 1945, а завршен је почетком 1946. Његовим политичким значењем југословенски комунисти нису били задовољни, јер су приказани као Стаљинова млађа браћа, а народ је прво клицао Стаљину, тек потом и Титу. Овај филм је заборављен, а првим југословенским филмом је проглашена *Славица* редитеља Вјекослава Афрића из 1947, у коме се победа слави без Стаљинове слике, само са Титовом. Један други играни филм је био забрањен и већим делом уништен – филм Жоржа Скригина, у продукцији *Авала филма* из 1949. Тема филма је била стрељање талаца у Крагујевцу 21. октобра 1941, а у новинама се помињао под три наслова: *Крагујевац 1941*, *Велике жртве* и *Било је то у једној малој земљи*. Глумци су били Раде Марковић, Мија Алексић, Љуба Тадић, Ита Рина, Берг Сотлар. Тек 1990. режисер Ж. Скригин и његова супруга Олга, монтажерка филма, као одговорну институцију за забрану филма навели су Агитпроп ЦК КПЈ.²⁷

26 Леонид Луков је режирао још један совјетско-југословенски филм, *Алексу Дундића*, 1958, са Бранком Плешом у главној улози. Горан Милорадовић, *Лепота под надзором, совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Београд 2012, стр. 60, 62, 65, 67–68, 185–189.

27 Материјал који је Олга Скригин успела да сачува приказан је први пут 1990. Г. Милорадовић, „Стаљинови поклони: тематика југословенског играног филма 1945–1955”,

Критеријуми филмске цензуре у Југославији мењали су се онако како се мењао међународни положај земље и како је мењана њена идеологија и унутрашња политичка равнотежа. Поменули смо да је Цензурна комисија постојала, од 1932, и у Краљевини Југославији. После Другог светског рата цензура у Југославији је била организована по совјетском моделу, као владина институција при министарству просвете, и то на два нивоа: као Савезна комисија за преглед филмова и као шест републичких. Сваки цензор је знао да и Тито гледа филмове које прегледа цензура, тако да је њихова строгост често била последица страха да ће Титово мишљење бити строже од цензорске комисије. После Другог светског рата Цензурна комисија при Филмском предузећу Демократске Федеративне Југославије преименована је 1949. у Комисију за преглед филмова при Комитету за кинематографију Владе ФНРЈ, да би 1953. одлуком СИБ-а била названа Савезна комисија за преглед филмова и законски дефинисана као установа са самосталним финансирањем. Састав цензорних комисија за јавност је био тајна, као и њихови критеријуми.²⁸ У Архиву Југославије налази се фонд Савезна комисија за преглед филмова 1944–1971 (АЈ, 147).

Југословенску кинотеку основао је 5. августа 1949. године Комитет за кинематографију тадашње ФНРЈ. Први директор, Миленко Карановић, организовао је Кинотеку по угледу на светске филмске архиве. Њен делокруг и надлежности поступно су развијани, те је према Уредби Савезног извршног већа из 1962. године утврђено да Југословенска кинотека „прикупља, обрађује и чува филмове и други филмски материјал (оригинални пропагандни материјал, књиге снимања, сценарија, скице декора, костима и реквизита итд.) од посебног историјског, уметничког, културног и научног значаја, као и предмете из техничког развоја кинематографије, ако чување неких од филмова није посебним прописима поверено другим установама”. Осим тога, „дужна је да филмове и други филмски материјал приказивањем и на други погодан начин ставља на коришћење установама, организацијама и грађанима у научне и културно-просветне сврхе, као и за потребе домаће филмске производње и за образовање и усавршавање филмских кадрова”. Од 1949. до 1954. године Кинотека је успела да прикупи око пет хиљада петсто различитих филмова (12.000 кутија филма), међу којима се, поред филмова који представљају највеће домете кинематографије у свету, налази и велики број документарних филмова, филмских журнала и осталих филмских докуме-

часопис Института за савремену историју *Историја 20. века*, бр.1, 2002, стр. 97–114.

28 Г. Милорадовић „Кројачи филмског укуса: критеријуми филмске цензуре у Југославији 40-тих и 50-тих година 20. века”, Србија (Југославија) 1945–2005, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 4–6. 5. 2005. у Сомбору, Београд 2006, стр.171–184. Г. Милорадовић „Два филмска гледаоца: Стаљин и Тито”, Зборник радова са Међународног округлог стола Тито–Стаљин, Београд 2007, стр. 175–190.

ната. Највећу драгоценост представљају она документа која су у стању да филмски илуструју важне историјске догађаје и личности, који се односе на нашу прошлост или представљају важне моменте за постанак и развој наше кинематографије. Сви ови филмови технички су сређени и чувају се у шест, специјално за то направљених магацина у кругу Филмског града на Кошутњаку. Библиотека има 2.000 стручних књига и 30.000 филмских фотографија. Кинотека одржава сталне везе са Међународном организацијом филмских архива (FIAF), чија је чланица постала 1951.²⁹

Архив Кинотеке у Кошутњаку започео је рад са свега двеста несређених кутија нитратних (запаљивих) филмова пронађених у бункерима у Ташмајданској пећини. Уз поклоне грађана, откупе, преузимање нових копија од домаћих продуцената и размену са иностраним архивима, фонд је брзо растао и већ 1964. Југословенска кинотека постала је један од пет најзначајнијих филмских архива на свету. Музеј Кинотеке отворен је 1952. као специјализовани биоскоп који свакодневно приказује филмове из фонда кинотеке. Афирмацију и успон у европским и светским оквирима бележи од 1955. до 1981, када је њен директор био редитељ Владимир Погачић. Кинотека је 1995. постала члан Европске федерације филмских архива по позиву, као први члан изван Европске уније.³⁰

Континуиран рад на богаћењу филмског фонда крунисан је проналаском колекције филмова првог српског продуцента, Светозара Боторића, међу којима је и најстарији српски и балкански играни филм, *Живот и дела бесмртног војска Карађорђа* (снимљен у Београду 1911. године, а пронађен 2003. у Аустријском филмском архиву у Бечу), и пионира филма Ђорђа Ђоке Богдановића, власника биоскопа *Касина* (колекција обухвата филмове из периода 1912–1913. године), њиховом рестаурацијом и поновним представљањем јавности. За Дан Кинотеке одабран је 6. јун као дан када је, 1896. године, одржана прва филмска пројекција у Београду и на Балкану у кафани *Златан крст* на Теразијама.

Према одредби тачке 6 Одлуке о Југословенској кинотеци као културно-просветној установи са самосталним финансирањем (*Службени лист ФНРЈ*, бр. 21/57), **Правила Југословенске кинотеке** доноси Секретаријат за просвету и културу СИБ-а уз сагласност Савезног државног секретаријата за послове финансија и Секретаријата за општу управу СИБ-а.³¹ Кинотеком управљају Управни одбор и директор. Управни одбор се састоји од 13 чланова, укључујући и директора. Чланове Управног одбора именује СИБ из реда

29 АЈ, 318-165-231, извештај СИБ-у из 1954. г; www.kinoteka.org.rs, 17. 09. 2023.

30 www.kinoteka.org.rs, 17. 09. 2023.

31 АЈ, 318-165-231, Правила о организацији и раду Југословенске кинотеке (44 члана).

грађана који могу допринети извршавању његових задатака. Чланови Управног одбора именују се на две године. Директора Кинотеке именује СИВ. Кинотека има следеће организационе јединице: Стручни одсек, Филмску архиву, Музеј и кинематограф, Општи одсек.

Стручни одсек обавља послове у вези с прикупљањем, прегледом и сређивањем домаћих и страних филмова и другог филмског материјала; саставља програме кинематографа Кинотеке, одабира програме за гостовања Кинотеке; организује предавања о филму у циљу подизања филмске културе. Стручни одсек има у свом саставу фототеку и стручну библиотеку. Филмска архива сређује и чува филмове Кинотеке, прикупља материјал за дубирање и копирање, стара се о оспособљавању филмске траке за употребу и води картотеке и регистре филмова. Музеј излаже историјски материјал од значаја за историју кинематографије. Кинематограф приказује филмове у пројекционој сали, а према програму који одабира Стручни одсек. Општи одсек ради правне и персоналне послове, финансијско пословање, стара се о спровођењу организације предавања и гостовања Кинотеке на територији целе Југославије.³²

Кинотека има радне просторије и библиотеку у Београду, објекат за смештај филмова у Кошутњаку, музеј и кино-дворану у Београду У циљу развијања филмске културе, Кинотека са својим филмовима гостује и у дворанама других биоскопа широм земље.

Фонд нитратног филма чини око десет хиљада филмских копија насталих у периоду од 1896. до 1952, када се углавном престало са производњом нитратне траке. У овом фонду сачуван је већи број јединствених копија филмова који су сматрани изгубљеним. Нешто документарног материјала везаног за нашу историју Кинотека је набавила путем размене са кинотекама из иностранства. Међутим, због недостатка девизних средстава није била у могућности да набави материјале код оних институција које су тражиле такав начин плаћања: филмове о Солунском фронту (Гомон, Париз) и филмове енглеске војне мисије, снимљене за време НОБ-а, који се налазе у Британском империјалном музеју.³³

На иницијативу Кинотеке, прикупљени су и спасени од потпуног уништења филмски материјали о балканским ратовима (српско, црногорско и турско бојиште), о проглашењу Црне Горе за краљевину 1910. године, о одбрани Београда 1915, о бугарско-аустријско-немачкој окупацији Србије 1916. Пронађен је низ материјала из раздобља између два рата, материјал о кому-

32 АЈ, 318–165-231, исто.

33 АЈ, 318-165-231, извештај Владимира Погачића Секретаријату СИВ-а за образовање и културу, јануар 1967. www.kinoteka.org.rs, 17. 09. 2023.

нистичким манифестацијама 27. марта 1941. године у Београду, као и велика количина важних филмских докумената о политичким збивањима у свету у првој половини 20. века. Филмски архив има укупно преко милион и триста хиљада метара разног документарног материјала, по коме је и познат у свету. *Госфилмофонду* СССР-а, на пример, послати су материјале из времена Октобарске револуције и грађанског рата које је једино имала наша установа.³⁴

У Архиву Југославије, у фонду 318 – Савезни секретаријат за образовање и културу 1954–1967, фасцикле 160–181, налази се грађа о домаћем филму: социјално осигурање филмских радника, закони, уредбе и правилници о филму, финансирање филмске производње, Савет за филм (1957–1962), Савезна комисија за преглед филмова, ауторска права, Удружење филмских произвођача Југославије, Удружење репродуктивне кинематографије Југославије, Фонд за унапређење кинематографије, Координациони одбор за увоз филмова (1953–1967), биоскопи и домови културе – допринос Југословенском црвеном крсту од продатих биоскопских улазница (један посто), предузећа за израду филмова, Савез филмских радника Југославије, Фестивал југословенског филма, Југословенски центар за наставни и културно-просветни филм, сарадња са иностранством, саветовања и семинари.³⁵ У истом архиву истраживачима је доступан и фонд 147 – Савезна комисија за преглед филмова 1944–1971.

Институт за филм основан је у Београду уместо **Центра за стручно образовање филмских кадрова**, који је 1959. основало бивше Удружење филмских произвођача Југославије, ради допунског школовања филмског кадра. Године 1963. спаја се са Центром за стручно образовање кадрова репродуктивне кинематографије СФРЈ и делатност проширује и на школовање кинематографских радника. Када се оснивањем многих филмских школа и академија тај облик школовања показао као сувишан, Савез филмских радника Југославије преузима Центар, мења му и проширује задатке, претварајући га у Институт за филм. Одлуком Управног одбора Институт мења назив 2004. у **Филмски центар Србије**. Под тим називом постоји данас.³⁶

34 АЈ, 318-165-231, извештај „Допринос Југословенске кинотеке нашој култури у току њеног 15-годишњег деловања”, 1964.

35 АЈ, 318-160-225 до 318-181-256.

36 www.fcs.rs, 17. 09. 2023.

Nikolina Miljević

*A Short Overview of the Yugoslav Cinematography from the Collection
of the Archive of Yugoslavia*

Summary

The oldest surviving film made in the Balkans is documentary film *Coronation of King Petar I Karadorđević* from 1904. The local cinematography was created in the cultural core of Belgrade, near Terazije, Serbian Academy of Sciences, the Patriarchate, the Court, Kalemegdan. This is where the first film scenes were shot. People became interested in film for various reasons. A lot of cinematographers were previously photographers who accepted film as a more advanced form of photography. Interested parties also included owners of *kafanas* and cinemas who wanted to attract more customers. They were also joined by people from the theatre, who saw the film as a recorded theatre. There was a small number of intellectuals, film lovers, who studied abroad, which enabled them to follow foreign literature in countries with developed cinematography. The most important moment in the organisation of cinematography in the Kingdom of Yugoslavia was passing of the *Law on Organisation of Film Trade* (1931) and the *Rules of the Film Censorship* (1932). Jugoslovenski Prosvetni Film (1930) played a part in the organisation of the film production for the purpose of national propaganda and national enlightenment. Continuous work of the Yugoslav Film Archive from 1949 to modern times has made this institution one of the five most important film archives the world.

Николина Милевич

*Короткий обзор югославской кинематографии
Из материалов Архива Югославии*

Резюме

Самый старый сохранный фильм снят на Балканах – документальный фильм „Коронация короля Петра I Караджорджевич” из 1904-ого года. Отечественный фильм создавался в культурном ядре Белграда, рядом с Terazijami, Сербской академии наук, Патриархией, Дворцом, Калемегданом. Тут сняты первые кадры фильма. К фильму люди подключились по разным причинам. Большое количество кинематографов предварительно занимались фотографией и они приняли фильм как самый совершенный вид фотографии. В фильме были заинтересованы и собственники кабаков и кинотеатров, которые хотели привлечь как можно больше людей. К ним присоединяются и люди из театра, которые на фильм смотрели как на сняты театр. Меньше было наших интеллектуалов, фанатов фильма, которые учились в институтах за рубежом, и которые могли следить за иностранной литературой в развитых странах в плане кино. Самый важный момент в создании и организовывании кинематографии в Королевстве Югославии – принятие Закона о регулировании товарооборота фильмов (1931) и Регламент о цензуре фильмов (1932). На организовывании кинопродукции в целях национальной пропаганды и народного просвещения был Югославский Просветительский Фильм (1930). Постоянная работа Югославской кинотеки с 1949. и по сей день, сделала, что это наше учреждение стало одним из пяти самых важных архивов кино в мире.